

H. S E P P

PÕHJA-EESTI MAJANDUSLIK OLUSTIK
XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

T A R T U , 1 9 3 8

ÄRATRÜKK „AJALOOListest AJAKIRJAST“ 1938, Nr. 1

H. S E P P

PÕHJA-EESTI MAJANDUSLIK OLUSTIK XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

TARTU, 1938

ÄRATRÜKK „AJALOOLISEST AJAKIRJAST“ 1938, Nr. 1

20108175

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel.

Põhja-Eestis XIX sajandi teisel poolel toimus agraar-olukordades oluline muutus, mis aga oli vähem intensiivne kui Lõuna-Eestis. Agraar-olukordade kujunemisel on tähtis mõisaalal asetsevate talude üleminek talupoegade kätte. Tähelepanu väärib ka see, kui palju oli kultuuri all mõisade maa-alast, mida eraldame siin mõisamaaks ja talumaaks. Tähtis on veel, kuidas arenes talupoegkonna liigestus nii mõisamaal kui talumail, palju talundeid siin ja seal olid seotud majapidamistega, kui palju elanikest teotses tööjõuna ja missugused olid elamistingimused talupoegkonnal. Mõisa-alal asuvaid talundeid vaadeldes XIX sajandi teisel poolel tuleb eristada ühelt poolt talundeid, mis asetsesid nn. mõisamaal, mis koosnes maksuvabast mõisamaast ja maksukohustuslikust kuuendikumaast, teiselt poolt talundeid, mis asetsesid mõisade alal vanal talumaal (Põhja-Eestis nimetatud ka vallamaaks).

Talumaa eraldati Põhja-Eestis mõisamaast 1856. a. seadusega, kusjuures arvati $\frac{1}{6}$ talumaast mõisa kasutamisele (kuuendikumaa). Kuna mõisamaa jäi täiesti mõisa käsutusse, võis mõisnik talumaad anda kasutada ainult talurahva-kogukonna liikmeile, kas päriseks müües või rendile andes. Talumaa hulka pole arvestatud maad (1856. a. seadus art. 11), mis olid kasutada momendil mõisatöölise käes. Talumaa jagunes talunditesse, millel (1856. a. seadus art. 58 ja 59) ei tohtinud olla alla 3 tiinu ja mitte üle 24 tiinu künnimaad, lisaks vastav arv heina- ja karjamaad. Hiljemini nimetati kohti, mis ei omanud üle 3 tiinu künnimaid, vabadikukohtadeks, suuremaid aga taludeks.

Haruzin arvestab Põhja-Eestis 8 liiki talupoegadest kohapidajaid: 1) taluomanikud talumaal, 2) taluomanikud mõisamaal, 3) vabadikud-omanikud talumaal, 4) vabadikud-omanikud mõisamaal, 5) talurentnikud talumaal, 6) rentnikud mõisamaal, 7) vabadikud-rentnikud

talumaal ja 8) vabadikud-rentnikud mõisamaal¹. Tegelikus elus oli väikekohtadel teisigi nimetusi, mida käesolevas kirjutises aga pole võimalik jälgida. Talude müük olenes muidugi üsna suurel määral mõisnikest, kuid ka üldisest majanduslikest olukordadest. Nüüd asugem kõigepealt vaatlema, kuidas kujunes talude müügi protsess.

XIX sajandi 80-ndaist aastaist peale intensiivistus talumaa müümine Põhja-Eestis; Lõuna-Eestis oli see 1880-ndate aastate alguseni olnud hoopis tugevam. 1899. a. 31. detsembril oli müüdud Põhja-Eestis talumaal 10 372 kohta 24 314 395 rubla eest, üldse eraldatud talumaast 10 445 kohta. Mõisamaast oli 1899. a. lõpuks eraldatud 1367 kohta müügihinnaga 1 979 627 rubla. Talumaast oli arvult kõige enam võõrandatud talundeid Harjumaal, järgnes Viru-, siis Lääne- ja Järvamaa, mõisamaa suhtes seisis esikohal Virumaa².

1899. a. lõpul oli Eestimaal üldse talumaad 706 911,98 tiinu (48,31% kogu alast), sellest oli võõrandatud 365 428,67 tiinu (51,69% kogu talumaast). Harjumaal, mis omas suurimat talumaa suurust, oli võõrandatud siis ainult 53,73%, Järvamaal selle vastu 74,98%; Virumaal oli vastav arv 48,86% ja Läänemaal 40,19%³.

Suhteliselt oli võõrandatud kõige enam talumaal 15—60 tiinu suurusi talusid 7968 (76,3%), kuni 1 tiinu suurusi aga ainult 55 (0,5%), 1—15 tiinu suurusi 1460 (14%), üle 60-tiinuseid 962 (9,2%). Võõrandatud oli niiviisi võrdlemisi elujõulisi kohti ja nimelt 15—60 tiinu suurusi, milleks oligi Põhja-Eesti normaaltalu suurus. Suuremad talud omasid sageli kas halvemat pinnast või ka enam kõlbmata maad või oli neil suuremaid heina- ja karjamaid, nii et nad majanduslikult polnud soodsamas seisukorras kui väiksemapinnalised. Seesuguseis taludes pidi maa-ala suurus asendama pinnase headuse. Müümisel oli väikeste kohtade tiinu hind märksa kõrgem kui suurematel taludel⁴. 15- kuni 60-tiinused kohad majandasid peamiselt oma tarbeks, turu jaoks aga need, mis olid juba üle 60 tiinu suurused. Pisikohad ei võimaldanud perekonnale ülalpidamist ja nende omanikud pidid otsima kõrvalteenistust. Enamik võõrandatud talumaa taludest läks talupoegade kätte — 10 229 (97,93%) ja ainult 121 (1,16%) teiste seisuste kätte; avalikud organisatsioonid omandasid maad 92 juhul (0,88%)⁵.

Järelikult oli talumaa talude-müügilt Põhja-Eesti hoopis tahajäänum Lõuna-Eestist, kus juba 1880-ndate aastate alguses oli müü-

¹ Харузинъ, Крестьянское землевладѣніе въ Эстляндской губерніи по даннымъ 1892—1894 г. г., Ревель 1895, lk. 15—28.

² Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands, Reval 1902, lk. 55—59; need arvud käivad selleks ajaks kreposteeritud kohtade arvu kohta, kuna tegelikult oli müüdud siiski juba veidi enam.

³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 64.

⁴ Bodisco, *op. cit.*, lk. 60—61.

⁵ Bodisco, *op. cit.*, lk. 63.

dud hoopis enam kohti kui Põhja-Eestis. Eriti on see kehtiv Viljandi-
 maa, Kagu- ja osalt Kirde-Pärnumaa, Võrumaa ja osaliselt ka Tartu-
 maa suhtes. Peale selle omas Lõuna-Eesti hoopis tihedamat kroonu-
 mõisade võrku, kus talumaa võõrandati ja mõisade-ala tükeldati ja
 samuti määrati müümisele. Seejuures tuleb arvestada sedagi, et
 varema võõrandamise tõttu Lõuna-Eesti talupoegkond oli asetatud
 hoopis iseseisvumasse seisukorda kui Põhja-Eesti talud, ja nende
 majanduslik areng võis toimuda soodsamais tingimuses kui Põhja-
 Eestis. See mõjus ka asustuse rahvusliku iseteadvuse arengule. Ses
 mõttes siiski hakkab jõudma Põhja-Eestis esirinda Järvamaa, kus
 1899. a. lõpuks oli kogu talumaast võõrandatud juba umbes $\frac{3}{4}$.
 Loomulik, et suuremat majanduslikku iseseisvust omasid need talud,
 eriti ostutalud, mis suutsid toita talu majandavat perekonda, kuna
 väiksemad talud seesugust iseseisvust ei võimaldanud. Neis arenes
 eluasemega ja vähese maaga varustatud maaproletariaat, mille tekki-
 misest oli huvitatud ka mõisavõim, kes ei saanud suuremailt taludelt
 (nn. vallamaalt) sel määral tööjõudu, nagu teoorjuse ajal.

Mõisamaal oli 1899. a. lõpuks müüdud 1239 kohta, kingitud 308
 kohta; kokku võõrandati mõisamaal 1547 kohta. Mõisamaal müüdud
 kohtade arv ja keskmine tiinuhind oli järgmine:

	kohtade arv	tiinu hind rublades
Harjumaal	216	74,65
Virumaal	518	95,43
Järvamaal	276	68,97
Läänemaal	229	86,22 ⁶

Kallimalt müüdi Viru- ja Läänemaal. Mõisamaal oli müüdud
 palju pisi- ja väikekohti, kuni 1 tiinu suurusi, kokku 728 (47,0%),
 1—15 tiinu suurusi 353 (22,8%), 15—60 tiinu suurusi 383 (24,8%) ja
 üle 60 tiinu suurusi 83 (5,4%)⁷. Seega siis mõisamaal võõrandatud
 kohtadest oli umbes $\frac{7}{10}$ sääraseid, mis ei võimaldanud oma maha-
 pidamisega kaugelgi perekonda ülal pidada. Eriti on see kehtiv
 kuni 1 tiinu suuruste kohtade suhtes, mille arv küündis mõisamaal
 peaaegu pooleni müüdud kohtade arvust. Pisikohti oli sel ajal, kui
 algas kruntide eraldamine, vähe. Aja jooksul tekkis neid ikka enam.
 Osa seesuguseist kohtadest tekkis linnade (Haapsalu, Rakvere) juurde,
 osalt moodustusid neist alevikud (nagu Narvas Juhkental, Tapa),
 mererannikul suvituskohad (Narva-Jõesuu, Mereküla jne.). Nende
 omanikud olid suurelt osalt tööstustöölised, linnakäsitöölised või
 tegelesid muudel aladel⁸.

Sellele vastavalt on maa omandajate seisuslik jagunemine mõisa-
 maal teine kui talumaal. Talupoegade kätte on esimesel alal läinud

⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁷ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70.

1020 kohta (65,93%), kusjuures tuleb talupoegade hulka arvata ka alevite käsitöölisi, kaupmehi, töölisi. Kodanikkude kätte läks eriti palju maad Virumaal (35,71%), aadlikele aga seesuguseid kohti Põhja-Eestis 71 (4,59%)⁹. Mõisamaast talupoegadele müüdud kohad ei etenda protsentuaalselt kaugeltki niisugust osa, mis oli talumaast müüdud taludel. Üldse oli Põhja-Eesti mõisa-alal talumaal ja mõisamaal mõisa-alast eraldatud 11 992 kohta (392 457,15 tiinu). Suuruse järgi jagunesid nad:

kuni 1	tiinu suurusi	783 (6,5%)
1—15	„ „	1813 (15,1%)
15—60	„ „	8351 (69,7%)
üle 60	„ „	1045 (8,7%)

Seega siis müüdi elatumisvõimelisemaid kohti 9396 (78,4%)¹⁰.

Kuidas peegeldus talumaa talude müügi intensiivsus Põhja-Eestis? Nagu varemini öeldud, oli see intensiivsus väike 60-ndail ja 70-ndail aastail. Aastal 1862—1864, kui hind oli kõrgem, müüdi võrdlemisi vähe talusid, kuid siiski hoopis enam kui 1862. aastani. 60-ndail aastail oli talude müük intensiivsem 1869. a. (65 talu), 1870-ndail aastail aga 1875. a. (423 talu). 1880-ndail aastail oli ses suhtes kõige tugevam aasta 1884 (607 talu); kui aga arvata kaasa ka mõisamaad, siis 1889. a. müüdi 574 talu talumaal ja 122 kohta mõisamaal. 1890. a. ei müüdud talusid talumaal, mõisamaal ainult üksikud (6). Müük talumaal oli nõrk ka 1891. a. (49 talu). 1892—1899 oli talumaal intensiivsem müük 1894. a. (956), olles üsna tugev ka a. 1895 (794), 1893 (793), 1892 (600). 1898—1899 müüdi talusid juba hoopis vähem¹¹.

Mõisamaal oli kohtade müügi intensiivsus enam-vähem samapingeline 80-ndail ja 90-ndail aastail, kuid intensiivsus oli paaril viimasel aastal siiski tõusmas, kuna see talumaal oli langemas. Maa-konniti erineb pilt. Aastail 1863—1870 oli Harjumaal talumaal nõrgem müügiaasta 1868 (1 talu), aastail 1871—1880 a. 1879 (17 talu). 1890. a. ei müüdud üldse ühtegi talu, seevastu aga aastail 1883—1885 kokku 694 talu. 1891—1899 oli nõrgemaks müügiaastaks a. 1891 (1 talu), tugevamaiks aga a. 1892—1894 (kokku 712 talu). Siiski aastail 1892—1899 ei ulatunud talude müük ühelgi aastal 1884. a. tasemeni (305 talu).

Juba nende andmete põhjal võib oletada, et talude müügi intensiivsusele mõjus ka tiinuhind. Esines juhtumeid, et osteti siis enam, kui tiinu hind oli madalam, kuid ostud 80-ndail ja 90-ndail aastail toimusid ka võrdlemisi kõrgema tiinuhinnaga (kaasa arvamata Lääne-maa). Märगतav on, et tiinuhind kõrgenes, kui paar või enam aas-

⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70—71.

¹⁰ Bodisco, *op. cit.*, lk. 72.

¹¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 12—15.

taid intensiivsemalt talusid osteti, sellele järgnes aga talude ostu langus. Oli ka teisi põhjusi, millest lähemalt allpool.

Mis puutub ostusummade tasumisse, siis näeme siinkohal, et Harjumaal intensiivsemal müügiperioodil (aastail 1883—1885) tasuti a. 1883 ostusummast 27,38%, 1884. a. 24,95% ja 1885. a. 25,65%. Järgmisel intensiivsemal müügiperioodil 1892.—1896. a. tasuti 1892. a. 19,51%, 1893. a. 16,71%, 1894. a. 20,18%, 1895. a. 20,18% ja 1896. a. 19,08%. Virumaal esimesel intensiivsemal müügiaastal 1875. a. 17,84%, 1885. a. 24,06%, 1892. a. 16,36%. Järvamaal 1873. a. 12,16%, 1883. a. 18,43%, 1884. a. 23,61%, 1892. a. 16,29%, 1893. a. 16,31%, 1894. a. 19,93%, 1895. a. 19,32%. Läänemaal 1880. a. 31,26%, 1883. a. 30,34%, 1884. a. 35,60%, 1885. a. 30,93%, 1886. a. 34,27%, 1889. a. 31,32%, 1892. a. 31,28%, 1893. a. 30,94%, 1894. a. 22,77%, 1895. a. 14,75%, 1896. a. 21,65%, 1897. a. 18,40%¹².

Silmapaistev on see, et 1899. a. talumaa ostusummast sissemaksul tasuti kõige enam Läänemaal (35,68%), järgnes Harjumaa (26,44%), siis Virumaa (20,64%). Viimasel kohal oli Järvamaa (18,26%)¹³. Üldiselt oli nii, et enam maksti seal, kus müügihind oli odavam. Ka näib talumeestes talude ostujulgus ajaga tõusvat, sest hiljemini, eriti 90-ndail aastail osteti juba tunduvalt väiksema summa sissemaksimisega kui varem. Kõik see tõendab, et talupoegkonnas ka Põhja-Eestis oli aegamööda tekkinud suur huvi mõisa võimu alt vabanemiseks ja enda majapidamise rajamiseks mõisast iseseisvamale alusele.

E. Samson on jälginud talude müügi intensiivsuse põhjusi, leides, et talude müügistamisel on olnud üsna suur tähtsus talude kruntimisel. 1880-ndate aastateni on müüki pidurdanud mõisatöölise küsimus, eriti seal, kus mõis kasutas veel tegu. Pidurdavalt olevat mõjunud ka rahakursi kõikumised, mille tõttu mõisnikud pole söandanud talusid müüa, et hoiduda rahakursi langusega saadavaist kahjustest. Takistavalt mõjunud ka asjaolu, et mitmed mõisad olid fideikomiss- või majoraatmõisad. Talude müügihind olevat olnud seoses mullapinna omadustega. Seal, kus põllupinnas parem ja kus viimane võrreldes kogupinnasega oli suurem, olevat hind harilikult ka kõrgem olnud. See olevatki põhjustanud Järva- ja Virumaa talude suuremat tiinuhinda. Ostuhinna kõrgusele olevat mõjunud ka kaugus toodete minemialast, valitsevad teedeolud, ehitiste seisukord, kõrvaltulud, ostjate konkurents ja eriti raha väärtus. Esimeste taluostude juures olnud tingimused raskemad: poldud veel üle mindud teo- ja loonusrendilt raharendile, kruntiminegi olnud veel algastmeis. Eelöeldu tõttu polevat siis olnud vajadust maa müügiks ja ostuks, polevat olnud ka konkurentsi. Järgmisel perioodil — 60-ndate aastate keskelt 70-ndate aastate keskpaigani — olevat pidurdanud müüki rasked ikaldus-

¹² Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—20.

¹³ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—21.

aastad, mistõttu taluhindadel pole olnud tõusutendentsi. 1869. ja 1870. a. head lõikused ja rahakursi soodsad suhted mõjutanud talude hindu. 70-ndate aastate alguse hinnad olevat põhinenud tolle aja heal rahakursil ja sellel, et paljud mõisnikud olevat müünud terve talumaa või viimases suurema osa, mida olevat võimaldanud ainult maa madal müügihind.

70-ndate aastate keskelt peale hind olevat tõusnud. Asjaolul, et talusid enam müüdüd, olevat järgmised põhjused: Vene raha madala kursi tõttu olevat põllumajanduslike tootjate hinnad tugevasti tõusnud, tootmiskulud aga ainult vähe, sest talupojad pidanud vähe palgalist tööjõudu, töötades oma perega ja väikese kapitaliga. Niiviisi talude puhastulu olevat tõusnud, eriti seal, kus tootmine kasvanud. Viimane oli aga kehtiv kogu Põhja-Eesti suhtes kasvava viinatootmise ja sellega seoses oleva kartulikasvatuse tõusu tõttu. Polevat olnud mitte haruldane nähtus, et Eestimaa talupoeg saanud keskmise lõikuse juures 150 tündrit kartuleid, saades aastas, arvestades hindade taset, 180—250 rubla. Sellega on talupojad saanud võimaluse talude ostuks. Konkurents ostmisel tõusis ja omakord tõusid ostuhinnad sellele vastavalt. Kõrgemad hinnad olid meelitavad ka talupoegadele ja nad müüsid endisest agaramalt¹⁴.

Üldiselt tuleb muidugi nõustuda Samsoni arvamustega talude müüki ja ostu takistavate ja soodustavate tegurite suhtes, lisades juurde ainult seda asjaolu, et korduvalt talude müüki pidurdas nähtavasti ka müügihinna suur tõus, eriti intensiivsemal müügiaastail. Samsoni arvamus, et talude müügihinna on mõjutanud maa-headus ja põllu suhteline suurus, võrreldes üldpinnasega, on täiesti põhjendatud. Nägime, et Lääne- ja Harjumaal talude põllupinnas oli suhteliselt väiksem kui Virumaal, eriti aga Järvamaal, kus juba heinamaid oli märksa rohkem kui Harju- ja Läänemaal; pealegi omas põhjapoolsem Virumaa häid turustamisvõimalusi, tänu raudteele ja merele, kuna üldse elu Virumaa rannikuosas oli enam intensiivistunud, võrreldes muu Põhja-Eestiga.

Nüüd vaadelgem, kuidas oli lugu Põhja-Eestis mõisade alal rendikohtadega. Aastail 1896—1899 läbi viidud maamaksuhinde järgi oli talumaa rendikohtadest osa välja renditud raharendi eest, osa aga enamasti raharendi ja väiksemal määral teo- ja loonusrendi eest. Osa oli renditud ainult loonus- ja teorendi eest. Talumaast oli raharendil 10 821 kohta 307 670,18 tiinu suuruses. Raharendil oli Harjumaal 3540, Virumaal 2867, Järvamaal 692 ja Läänemaal 3722 kohta¹⁵. Põhja-Eestis oli rendikohtade — pisikohtade ja -kruntide — rent tiinult kõrgem kui suuremate kohtade oma¹⁶. 1856. a. seadus

¹⁴ E. von Samson, Ein Beitrag zur Statistik des Bauerlandverkaufs in Estland, Baltische Monatsschrift, Bd. XXX, lk. 20—40.

¹⁵ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 60—64.

¹⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 77—79.

lubas 25% rendist sooritada teo ja loonusega, mida mõisad ka ohtrasti kasutasid, et kasutada tööjõudu odavalt. Mõisamaal oli raharendil 3297 kohta 71 434,92 tiinuga. Raharendil olid mõisamaal: Harjumaal 765, Virumaal 1319, Järvamaal 328 ja Läänemaal 885 kohta¹⁷. Seega kokku raharendil Harjumaal 4305, Virumaal 4276, Järvamaal 1020 ja Läänemaal 4607 kohta. Üldse oli mõisamaal ja talumaal raharendil 14 118 kohta 379 105,10 tiinuga. Loonus- ja teorendil olid talumaal 1490 kohta (15 243,38 tiinu). Loonusandamite ja teorendi eest antud kohti oli Harjumaal 470, Virumaal 715, Järvamaal 192 ja Läänemaal 113. 1856. a. seadus lubas renditaludel teha mõisapõllul ainult tükitööd või nädalast nädalasse uuendatud teolepingu järgi tööd kindla päevapalga eest, võimaldades siiski neile kohtadele, millede rendisumma ei ületanud 2000 naela rukki väärtust, teha lepinguid ka pikema aja peale. Mõisamaal oli sääraseid kohti 4372 (63 086,38 tiinu suuruses), nimelt Harjumaal 1478, Virumaal 1453, Järvamaal 550 ja Läänemaal 891.

Tegu oli nende kohtade juures väike ja pisikohti võtsid pidamiseks peamiselt vanemad inimesed, kes ei suutnud enam sooritada tööd nooremate taoliselt. Nende hulka kuulusid lesed, samuti ka mõisade metsa- ja põlluvahid, sulased jne.¹⁸. Harilikult maksti palka metsa- ja põlluvahtidele maaga, sageli mõisasulastele aia- ja kartulimaaga ja osalt ka rahas või viljas. Seesugustest kohtadest olid suuremad metsa- ja põlluvahtide käes, väiksemad aga sulastekohtadeks¹⁹. Talumaal olid seesugused kohad üldse väga väikesed. 1490-st krundist oli kuni ühe tiinu suurusi — 226 (kokku 100,70 tiinu) ja 1- kuni 10-tiinuseid 1169; mõisamaal 4372-st krundist kuni 1 tiinu suurusi 470, 1- kuni 10-tiinuseid 2303 kohta.

Mõisa-ala mõisa- ja talumaast oli 1899. a. lõpul võõrandatud 11 992 ja rendil 19 900 kohta. Seega moodustasid võõrandatud kohad vähem kui $\frac{2}{3}$ rendikohtadest. Kohti talumaal oli enam kui kaks korda niipalju, kui mõisamaal, ja üldiselt olid mõisamaa kohad väiksemad kui talumaade omad.

Suuruselt olid talundid üldse järgmiselt jaotatud:

Mõisamaal arv	%	keskmine suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni 1416	13,98%	0,34
1—15 „ 5099	50,33%	6,48
15—60 „ 2756	27,20%	29,21
60—250 „ 328	3,24%	101,55
üle 250 tiinu 532	5,25%	1651,02 ²⁰
10131		

¹⁷ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 65—69.

¹⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 82—86 ja Tabellen-Anhang, lk. 70—73.

¹⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 86—87.

²⁰ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 84.

Talumaal	arv	%	keskmise suurus tiinudes
kuni 1 tiinu	643	2,73%	0,48
1—15 „	6261	26,55%	6,83
15—60 „	15147	64,24%	34,89
60—250 „	1527	6,48%	75,39
üle 250 tiinu	1	0,00%	290,27 ²¹
	23579		

Põhja-Eesti 33 710 talundist olid

	arv	%	keskmise suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni	2059	6,11%	0,38
1—15 „	11360	33,70%	6,67
15—60 „	17903	53,11%	34,02
60—250 „	1855	5,50%	80,02
üle 250 tiinu	533	1,58%	1648,47 ²²

Talundeid oli Harjumaal sajandi vahetusel üldse 9998, neist kuni 1 tiinu suurusi 373 (3,73%), 1—15 tiinu suurusi 4027 (40,28%), 15- kuni 60-tiinuseid 4602 (46,03%), 60—250 tiinu suurusi 842 (8,42%), üle 250 tiinu (suurmajapidamisi) 154 (1,54%); Virumaal kokku 10 503, neist kuni 1 tiinu suurusi 1094 (10,42%), 1—15 tiinu suurusi 3663 (34,88%), 15- kuni 60-tiinuseid 5213 (49,63%), 60—250 tiinu suurusi 377 (3,59%), üle 250 tiinu suurusi 156 (1,48%); Järvamaal 4465, neist kuni 1 tiinu suurusi 180 (4,03%), 1- kuni 15-tiinuseid 1050 (23,53%), 15- kuni 60-tiinuseid 2862 (64,10%), 60—250 tiinu suurusi 281 (6,29%), üle 250 tiinu suurusi 92 (2,06%); Läänemaal 8744, neist kuni 1 tiinuni 412 (4,71%), 1- kuni 15-tiinuseid 2620 (29,96%), 15—60 tiinu suurusi 5226 (59,77%), 60—250 tiinu suurusi 355 (4,06%), üle 250 tiinu 131 (1,50%)²³.

Nagu neist andmeist näeme, oli Põhja-Eestis 15- kuni 60-tiinuseid talundeid kõige enam ja nende keskmine suurus oli veidi üle 100 vakamaa, järgmine kategooria oli 1—15 tiinuni, keskmine suurus 20—25 vakamaa vahel. Virumaal oli palju kuni 1 tiinu suurusi krunte. Siiski võrdlemisi suur oli üldse 1—15 tiinu suuruste kohtade arv, nimelt 11 360; neid oli ohtrasti mõisa- kui talumaal. Majandamise seisukohast polnud säärased kohad kõige ratsionaalsemad. Seesugused majapidamised olid mõeldavad seal, kus oli veel teisi tuluallikaid peale põllu, nagu kalureil rannikul, kus nad omasid vähe põldu, suhteliselt enam aga heina- ja karjamaid.

Talude ja kruntide üldarvust olid 1899. a. lõpuks müüdud: Harjumaal 3294, koguarvult maakonnas umbes $\frac{1}{3}$; Virumaal 3498, maakondlikust koguarvust samuti umbes $\frac{1}{3}$; Järvamaal 2401, enam kui pool maakondlikust koguarvust; Läänemaal 2546, alla $\frac{1}{3}$ kogu-

²¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 87.

²² Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 91.

²³ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 80—90.

arvust. Talunditest ja kruntidest oli Põhja-Eesti mõisade alal arvult võõrandatud alla $\frac{1}{3}$.

Enne kui peatuda põllupinnase suurusel, mida esitab Bodisco, vaadeldgem andmeid, mis jälgivad varemalt olukorda. Kõigepealt neil, mis peegeldavad olukorda 1867. a.

Jordani andmeil²⁴ oli tol aastal mõisades ja taludes kultuuri all protsentuaalselt:

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	25,3	45,5	29,1
Virumaal	36,1	37,9	25,9
Järvamaal	42,6	34,4	22,6
Läänemaal	19,6	48,2	32,1
	28,2	42,8	28,2

Taludes:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	22,0	47,4	30,5
Virumaal	31,8	40,8	27,4
Järvamaal	38,2	37,6	24,1
Läänemaal	17,5	49,7	32,7
	25,2	45,2	29,5

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	31,3	41,9	26,7
Virumaal	42,8	33,4	23,7
Järvamaal	50,0	29,6	20,2
Läänemaal	23,7	45,2	30,9
	35,3	38,6	26,0 ²⁵

Taludes oli kultuurialast põllu all vähem maad kui mõisades, kuid võrreldes üldpinnasega oli talude põldude ala, nagu terve kultuurialagi, suurem kui mõisades, kus üldpinnasest oli palju metsa ja mittekõlbliku maa all. Nii taludes kui mõisades oli kultuurialast suhteliselt kõige enam maad põllu all Järva- ja Virumaal, kolmandal kohal asetses Harjumaal ja viimasel Läänemaal.

Kogu pinnasest oli 1867. a.:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatut maad
Harjumaal	14,8	26,6	17,1	16,1	25,4
Virumaal	15,2	16,1	10,9	23,0	34,6
Järvamaal	22,6	18,2	12,0	17,2	30,0
Läänemaal	13,1	32,3	21,5	18,7	14,4
	15,7	23,2	15,4	19,1	26,6

²⁴ P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, zweiter Band, Reval 1871, lk. 51; Харузинъ, lk. 87.

²⁵ Харузинъ, lk. 87—88.

1873. a. muutus olukord põllu- ja heinamaa kasuks:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatud maad
Harjumaal	15,41	29,63	16,22	16,27	22,47
Virumaal	16,54	16,92	12,27	27,34	26,93
Järvamaal	24,33	20,86	17,87	14,31	22,62
Läänemaal	13,32	34,90	20,86	13,70	17,21
	16,58	25,47	16,28	18,98	22,68

1877.—1878. a. oli põllu all maad:

Harjumaa	16,6%	Järvamaa	25,0%
Virumaa	19,9%	Läänemaa	13,9% ²⁶

Samsoni järgi oli 1880. aastal kultuurialast:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaal	20,31	49,74	29,18	0,77
Virumaal	32,18	39,28	27,49	1,05
Järvamaal	35,34	36,24	27,08	1,34
Läänemaal	16,00	52,90	30,90	0,20
	24,75	45,22	29,28	0,75

Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaa	29,01	43,70	24,81	2,48
Virumaa	38,59	34,50	19,98	6,93
Järvamaa	43,08	28,77	16,86	11,29
Läänemaa	21,07	48,51	29,97	0,45
	31,66	40,12	23,63	4,59 ²⁷

Samsoni arvestuse järgi kogu pinnast oli:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	18,57	45,50	26,70	2,83
Virumaal	29,40	36,47	25,48	2,56
Järvamaal	32,16	32,97	24,64	1,66
Läänemaal	16,08	47,90	30,50	1,53

Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	14,91	22,47	12,75	26,96
Virumaal	13,02	11,63	14,44	35,23
Järvamaal	21,65	14,44	8,46	23,98
Läänemaal	11,86	27,17	16,83 ²⁸	26,26

Eestimaa kubermangu statistika komitee andmeil 1882. a. jagunes Eestimaa maa-ala järgmiselt:

²⁶ Харузинъ, lk. 89—90.

²⁷ Samson, *op. cit.*, lk. 35.

²⁸ Samson, *op. cit.*, lk. 34.

	Ehitised, aiad jne.	Põld	Heinamaa	Karjamaa	Mets	Sood	Teed jne.	Kokku
Harjumaa	0,77	15,53	28,97	16,63	15,38	18,03	4,69	100
Virumaa	0,70	16,30	18,31	13,52	25,86	21,02	4,29	100
Järvamaa	0,89	24,53	21,60	16,41	17,67	11,96	6,94	100
Läänemaa	0,70	12,82	34,57	21,57	12,80	14,30	3,24	100
	0,75	16,45	25,76	16,77	18,51	17,22	4,54	100 ²⁹

Nende andmete järgi oli heinamaa all hoopis enam maad kui põllu all. Põllu all oli kõige enam maad Järvamaal, Harju- ja Virumaal enam-vähem võrdselt, Läänemaal kõige vähem. Eestimaa rüütlikonna andmeil oli olukord maakasutamise alal Eestimaal 1881. a. järgmine: põldu 17,80%, heinamaad 27,63%, karja- ja heinamaad 18,76%, metsa 18,66%, kõlbmatut maad 17,14%, kokku 100%³⁰.

Nagu neist andmeist näeme, oli kultuurala all taludes enam kui mõisades. Osalt oli siingi põhjuseks loomulikult see asjaolu, et mõisadel oli enam soid, rabasid ja metsi. Silmapaistev on heinamaade rohkus, võrreldes põldudega; mõisades ületas heinamaade hulk põllu-ala umbes $\frac{1}{4}$ võrra ja taludes oli see vahekord veel suurem (kahekordne). Põllumaa % seisis mõisamaast viimasel kohal sajandi vahetusel Läänemaa (12,14%) ja esikohal Järvamaa (22,71%).

Põllu- ja heinamaade vahekorra suhtes oli majapidamine mõisamaal suhteliselt ratsionaalsem, välja arvatud Läänemaa; talumaal oli see Järva- ja Virumaal. Loomulikult polnud heinamaad kuigi saagiandvad, õieti töö ei tasunud end seal. Kultuurala, põllu-, heina- ja karjamaa all oli mõisades 46,96% maad, taludes aga 91,38%. Enamik talu-kultuuralast oli rohu all (68,91%), mille kvaliteet oli halb ja kvantiteet väike³¹. Suurimad metsad olid Virumaal (28,96%) ja väiksemad Läänemaal (12,88%)³². Mets asus oma määravas osas mõisamaal (94,31%), talumaal oli viimast ainult 5,69%.

Kultuurala oli:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Kokku põldu, heina- ja karjamaad
Mõisamaal	50,05	41,69	39,25	43,32
Talumaal	49,95	58,31	60,75	56,68 ³³

Kahtlemata tähtis on maa agraarolude kujunemise seisukohast, kuidas jagunes kutseilt Eesti maarahvastik. Eriti huvitav on heita pilku neisse aegadesse, kui hakkasid toimuma suured murrangud maa ühiskondlikus elus ja mindi endiselt elutingimusilt uutele. Üks

²⁹ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 90—91.

³⁰ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 93.

³¹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 108.

³² Bodisco, *op. cit.*, lk. 107.

³³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 109.

sääraseist ajastuist on läinud sajandi teine pool. Käesoleval korral peatuksime rahvastiku kutselisel jagunemisel 1881. a. paiku ³⁴.

Sel aastal elas Põhja-Eestis, kaasa arvamata linnad, 316 523 hinge, neist eestlasi 297 057, sakslasi 6309, rootslasi 4847, venelasi 7875, teistest rahvustest 435. Harjumaal elas 86 839, Virumaal 106 428, Järvamaal 47 760 ja Läänemaal 75 496 hinge. Põllumajanduses tegelesid mõisaomanikest: Harjumaal 77, Virumaal 80, Järvamaal 54 ja Läänemaal 60 isikut, kokku 271; mõisarentnikkudena Harjumaal 45, Virumaal 35, Järvamaal 32, Läänemaal 48, kokku 160; mõisavalitsejatenä: Harjumaal 96, Virumaal 111, Järvamaal 74 ja Läänemaal 63, kokku 344. Mõisamajapidamistes olid aidameestena 293 ja kubjas-tena 422 isikut, edasi muu töölikond.

Enamik maa-rahvastikust elas Põhja-Eestis talumaal. Siin asusid talud, aga ka päris- ja rendikohad ning vabadikud; viimaseist oli osa nn. vallamaa peal, osalt aga taludes. Peale selle oli talude kasutuses ohtrasti teenijarahvast, sulaseid, tüdrukuid, karjuseid. Lahtist rahvast, päevapalgalisi kasutasid nii mõisad kui ka talud. Majanduslikult ise- seisvamasse kihti kuulus talumail muidugi taluomanikkude kiht, mis Põhja-Eestis oli võrdlemisi hõre. Taluomanikke oli Harjumaal 745, Virumaal 534, Järvamaal 438 ja Läänemaal 684, kokku 2401.

Hoopis suurem oli taluomanikkude kihist vallamaal asuvate talurentnikkude kiht. Suuremate talude rentnikke (talu- või perekoha-rentnikud) oli Harjumaal 4901, Virumaal 4809, Järvamaal 2816 ja Läänemaal 4800, kokku siis 17 326. Järelikult moodustas talu-omanikkude kiht nendega võrreldes Harjumaal $\frac{1}{7}$, Virumaal $\frac{1}{9}$, Järvamaal $\frac{1}{7}$ ja Läänemaal umb. $\frac{1}{8}$. Olukord kujuneb veel enam taluomanikkude kahjuks, kui arvestada vallamail veel väikekohapidajaid ehk saunikuid ja vabadikke; neid oli Harjumaal 2924, Virumaal 3151, Järvamaal 1176, Läänemaal 2001, kokku 9252. Peale selle leidis vabadikke veel peremeeste mail: Harjumaal 803, Virumaal 896, Järvamaal 538 ja Läänemaal koguni 1165, kokku 3402. Seega oli siis vabadikke ja väikekohapidajaid valla- ja peremeestemal kokku 12 654.

Suure kaadri moodustasid talude teenijad, sulased ja tüdrukud. Harjumaal oli neid 13 343, Virumaal 13 545, Järvamaal 6593 ja Läänemaal 12 925, kokku 47 406. Palgatööliste kihti kuulus Harjumaal 3216, Virumaal 3403, Järvamaal 1648 ja Läänemaal 2262, kokku 10 529 ³⁵. Põllumajanduslikult kasutatava tööjõu ressursis suurenes veel perekondade läbi. Vallaliste kiht oli kõige tihedam talumail ja nimelt talude teenijaskonnas; võrdlemisi palju vallalisi oli päevatööliste hulgas (umb. $\frac{2}{3}$) ja vallalised olid ka mõisatüdrukud. Mitteabiellumise

³⁴ P. J o r d a n, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung, Bd. III, Lieferung 1, Reval 1884, lk. 25 ja 55—56.

³⁵ J o r d a n, Ergebnisse, III, 1, lk. 49—50 ja lk. 55—56.

olulisemaks põhjuseks oli muidugi eluaseme puudumine. Abiellumise korral tuli sulasel mõelda eeskätt mõisateenistusele.

Üldse oli Põhja-Eesti valla- ja talumaa hoopis suuremaarvulise tööjõuga seotud kui mõisaala. Küsida tuleb aga, kas talumaade talud vajasid sel määral kõike seda tööjõudu, mis seal asus. Tööjõu vajadusest võis olla juttu ainult suuremais, nii päris- kui ka renditaludes, väiketaludes jätkus oma tööjõust, osalt aga jäi seda ülegi.

Suurema talutööjõu vajadus väljastpoolt oli tingitud talu majapidamisest ja sellest seosest, mis talul oli mõisaga. Tööjõudu ei andnud mõisale muidugi mitte päristalud, küll aga need renditalud, kes polnud veel üle läinud teorendilt või osaliselt teorendilt rendi teistele vormidele. Need vajasidki ohtramalt vaba tööjõudu külas, kuigi osaliselt kasutasid vallamaa vabadikkude ja päevatööliste tööjõudu ka taluomanikud. Üldiselt oli maarahvastiku seisukord 1881. a. Põhja-Eestis võrdlemisi halb, taluomanikkude kiht uppus talurentnikkude, vabadikkude ja maata rahva hulka.

Tähelepanu väärivad ka andmed sellest, missugustes elamutingimustes elas tol ajal Põhja-Eesti maarahvastik. Harjumaal leidis elumaju 13 137, neist puumaju 11 155, kivimaju ainult 757, segaehitisi puust ja kivist 1218. Õlgkatusega oli 11 278, laudkatustega 97, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 3445. Taluelumaju oli eespool-mainitud üldarvust 11 656, viimaseist korstnaga 2076 (17,8%), ilma korstnata 3061, seega siis suitsuelamuid, ilma sooja toata, 6519. Järelikult oli seesuguste arv üle poole suurem eelmiste koguarvust.

Korstnata ja ilma sooja ruumita elamuid oli järgmiselt: Jõe- lähtmes 842-st 169, Kuusalus 1375-st 239, Hageris 1061-st 269, Harju-Jaanis 676-st 424, Keillas 1505-st 780, Harju-Madises 362-st 170, Jüris 879-st 686, Nissis 694-st 526, Kosel 1097-st 780, Raplas 1498-st 990, Ristil 633-st 496 ja Juurus 1034-st 944. Seega olid Harjumaal parimad elamutingimused Kuusalus ja Jõelähtmes, halvimal Juurus.

Elamutingimused olid Harjumaast paremad Virumaal. Seal leidis üldse 14 504 elumaja, neist kivehitisi 625, puust 13 802, segaehitisi 76, savist 1, õlgkatusega maju 11 322, laudkatusega 474, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 6857. Taluelumaju oli 12 190, neist korstnaga 4703 (38,6%), korstnata, kuid suitsuvaba ja sooja toaga 4329. Järelikult moodustas korstnaga ja sooja ning suitsuvaba toaga elumajade arv Virumaa üldisest talumajade arvust $\frac{3}{4}$. Korstnaga taluelumajade arvult sammusid esireas Vaivara (92,2%), Jõhvi (73,4%) ja lisaku (68,1%); mõnevõrra paremas seisukorras olid veel Lüganuse (47,1%), Haljala (37,5%), Rakvere kihelkond (36,3%), neile järgnesid Viru-Nigula (27,5%) ja Kadrina (21,0%). Kõige vähem oli korstnaga taluelumaju Viru-Jaagupis (14,0%), Simunas (12,4%) ja Väike-Maarjas (11,0%).

Kui korstnaga elumajadele juurde arvata säärased, kus leidsid suitsuvabad ja soojad toad, kuid kus puudusid siiski korstnad, näeme, et elamutingimustelt parimas olukorras oli Vaivara (979-st elumajast oli seal korstnata ja ilma sooja toata ainult 38), Jõhvi (1322-st 36), Iisaku (825-st 43), Lüganuse (980-st 142), Kadrina (1447-st 216), Haljala (1447-st 207). Teised kihelkonnad olid tunduvalt halvemas seisukorras, nagu näiteks Rakvere (608-st 215), Väike-Maarja (881-st 221), Viru-Jaagupi (1199-st 771) ja Simuna (1439-st 668). Elamutingimused olid Virumaal kõige halvemad seega Viru-Jaagupis ja Simuna kihelkonnas, parimad mere- ja Narva jõe äärseis kihelkonnis.

Elamutingimused polnud kaugeltki nii soodsad Järvamaal, võrreldes Virumaaga. Elumajade üldarvust 6845 oli puust 6211, kivist 374, segaehitisi 257, savist ainult 3; neist õlgkatusega 5802, laudkatusega 65, sindlikatusega 793, kivikatusega 154, muust 31. Korstnaga elamute arv oli väike (1666). Taluelumaju oli 5767, neist korstnaga ainult 768 (13,3%) ja suitsuvaba sooja toaga, kuid korstnata 2906. Korstnaga taluelamute poolest oli olukord enam-vähem sarnane Amblas (15,3%), Järva-Madises (14,9%), Peetris (14,3%), Koerus (14,0%), Järva-Jaanis (13,2%) ja Türil (11,1%); kõige halvemas seisukorras oli Paide kihelkond (6,0%).

Kui arvestame ka talumaju ilma korstnata, kuid suitsuvaba sooja toaga, siis näeme, et esirinnas sammus Järva-Madise (kus 549-st talumajast oli korstnata ja ilma suitsuvaba sooja toata 108), Järva-Jaani (750-st 162), Peetri 767-st 252), Türi (1030-st 220); halvemas olukorras olid Koeru (987-st 418) ja Ambla (1336-st 650), eriti aga Paide kihelkond (348-st 283).

Kõige primitiivsem olukord valitses elamukultuuri alal siiski Põhja-Eestis Läänemaal, kus oli 11 511 elumaja, neist puust 10 118, kivist 576, segaehitisi 813, savist 4; õlgkatusega oli 10 489 maja, laudkatusega 54, sindlikatusega 455, kivikatusega 244, muust materjalist 269. Korstnaga elumaju oli ainult 3515. Taluelamute arv tõusis 10 014-le, neist oli korstnaga 2326 (23,2%), korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga ainult 1873, seega siis korstnaga ja korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba ruumiga ainult $\frac{2}{5}$. Korstnaga taluelamute poolest olid esirinnas Keina (75,4%), Reigi (61,9%), Emmaste (61,3%), Vormsi (58,6%), Pühalepa (55,8%) ja Noarootsi (50,8%). Mujal oli neid tunduvalt vähem, nagu näiteks Hanilas (32,3%), Mikkli (23,2%) ja Karusel (21,7%). Võrdlemisi vähe korstnaga taluelamuid oli Märjamaal (12,5%) ja Ridalas (10,8%). Silmatorkavalt väike oli aga nende protsent Kullamaal (5,9%), Lihulas (5,7%), Vigalas (4,7%), Kirepis (3,8%), Lääne-Nigulas (3,3%) ja Martnas (ainult 2,5%). Martnas oli üldse kõige vähem korstnaga taluelamuid Põhja-Eestis. Kui arvestame juurde korstnaga taluelumajadele ka korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga elamud, siis saame Läänemaal järgmise pildi. Esireas sammus Keina (366-st talumajast

oli korstnata ja ilma sooja suitsuväba toata 62), Emmaste (429-st 2), Pühalepa (606-st 38), Reigi (436-st 166), Vormsi (232-st 94), Noarootsi (427-st 142); teistes oli olukord halvem, nagu Hanilas (838-st 373), Märjamaal (833-st 467), Kullamaal (1289-st 810), Vigalas (890-st 561), Karusel (498-st 361). Mujal olid elamutingimused veelgi ebasoodsamad, nagu Lääne-Nigulas (917-st 847), Ridalas (983-st 870), Lihulas (175-st 127), Kirepis (392-st 292), Mihklis (212-st 162) ning Martnas (591-st 541)³⁶.

Läänemaal olid niiviisi taluelamute seisukohalt kõige soodsamas seisukorras Keina, Emmaste, Pühalepa, Reigi, Vormsi ja Noarootsi kihelkond, kõige halvemas aga Lääne-Nigula, Ridala, Lihula, Mihkli ja Martna. Elamute suhtes Põhja-Eestis oli kõige paremas olukorras Virumaa, eriti rannikuosas. Elamutingimused olid üldiselt kõige raskemad Harju- ja Läänemaal, kaasa arvamata üksikuid kihelkondi³⁷.

Huvitav oleks jälgida muidugi ka seda, missugune erinevus ses suhtes oli päristalude, renditalude ja vabadikkude elamute vahel. On põhjust arvata, et üldiselt elamutingimused viimastel olid halvemad kui päristaludes. Üldiselt polnud elamutingimused nii ruumide suuruse kui ka hügieeniliste olude poolest Põhja-Eesti taludes kuigi soodsad.

Järelikult elas Põhja-Eesti mandri elanikkond hoopis ebasoodsamais tingimuses kui Lõuna-Eestis ja kultuurseks arenguks olid siin hoopis halvemad eeldused. Lõuna-Eestis olid majapidamised sel ajal juba iseseisvamad, turumajapidamine enam arenenud, elamutingimused paremad ja elustandard kõrgem. On siis täiesti arusaadav, et kui 1850-ndate aastate lõpul hakkas ilmuma korrapärane ajaleht, siis see ei saanud tugineda Põhja-Eestile, vaid pidi otsima aluspinda teisalt, s. o. Lõuna-Eestist. Põhja-Eestist oli kindlasti jõukam ja iseteadvam Virumaa rannikuala, kus eluvajadused olid suuremad kui mujal Põhja-Eestis. Huvitav on jälgida ka Põhja-Eesti käsitööstuse arenguvõimalusi, pöörates tähelepanu esijoones käsitöölisele, kes olid vajalikud majade ehitamisel, edasi rõivaste õmblemisel, jalanõude valmistamisel ja külade varustamisel sepatöö alal.

Näiteks oli a. 1881 puuseppi Harjumaal 308, Virumaal 362, Järvamaal 165 ja Läänemaal 231; müürseppi Harjumaal 128, Virumaal 70, Järvamaal 28 ja Läänemaal 174; pottseppi Harjumaal 26, Virumaal 45, Järvamaal 9 ja Läänemaal 7. On põhjust arvata, et osa maaehitustöölised töötas linnadeski. Üldse tegeles sel ajal ehitustegevuse alal meie maal vähe käsitöölisi. Talumehed ehitasid maju veel ise ja maa ehitustöölised leidsid rohkesti teenistust ka mõisades ja osalt mujal, kus oli tarvis suuremat tehnilist vilumust. Tislereid lei-

³⁶ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

³⁷ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

dus Harjumaal 210, Virumaal 227, Järvamaal 118 ja Läänemaal 122. Ka need ei töötanud ainult talupoegade jaoks. Kuid oli siiski käsitöö-alasid, mille harrastajaid talupojad vajasid suuremal määral. Need olid eeskätt rätsepad, sepad ja kingsepad. Võrdlemisi palju oli nn. näputöötajaid; peale väikese erandi olid siin tegevuses naised. Harjumaal oli neid 683, Virumaal 381, Järvamaal 234 ja Läänemaal 400. Õmblejannasid polnud maal veel palju. Teisi käsitöö-alasid vajas maa veel vähem.

Riidekudumine omaks tarbeks oli muidugi peamiselt kodutöö. Siiski leidis kangruid Harjumaal 49, Virumaal 21, Järvamaal 22 ja Läänemaal 11. Arvatavasti ei vajanud nende tööd niipalju talupojad, kui teised kihid. Kuduajaid oli Harjumaal 34, Virumaal 23, Järvamaal 14 ja Läänemaal 9. Keträjate arv tõusis Harjumaal 191-le, Virumaal 47-le, Järvamaal 56-le ja Läänemaal 37-le. Lihunikke oli Harjumaal 15, Virumaal 31, Järvamaal 10 ja Läänemaal 9, parkaleid Harjumaal 16, Virumaal 25, Järvamaal 20 ja Läänemaal 14³⁸. Teisi käsitöölisi oli sel ajal maal vaid üksikuid. Üldse maakäsitöölise võrk oli vähe diferentseerunud ja käsitööd vajati veel üsna vähe. Talumajapidamine oli oluliselt tarbimisilmeline. Käsitöösaadustega varustas maad ka linn, mille käsitöölised leidsid siin-seal tööd. Võrdlemisi enam tihenenud maakäsitöölise võrk teatavalt käsitööaladel leidis eeskätt Virumaal, mis kultuuriliselt, nagu nägime, oli enam arenenud kui muud Põhja-Eesti maakonnad. Kultuurilise taseme tõus põhjustas hiljemini Põhja-Eestis suurema spetsialiseerumise, teisiti — suurema vajaduse käsitöölise järele, kes osalt elasid maal, osalt aga alevites ja linnades.

Kokkuvõttes võime konstateerida, et Põhja-Eesti talupoegkonna seisukord 1880-ndate aastate alguses oli võrdlemisi raske. Iseseisvaid taluomanikke oli vähe, elamutingimused õige ebasoodsad. 1890-ndate aastate lõpul oli seisukord paranenud. Taluomanikke oli nüüd hoopis enam, talumaa talunditest oli müüdud 10 372, seega kohtade üldarvust umbes $\frac{1}{3}$. Lõuna-Eestis oli olukord märksa parem. Siin oli juba paarkümmend aastat varem ringkondi, kus talumaa taludest oli müüdud $\frac{4}{5}$. Ka tuleb juhtida tähelepanu sellele, et Lõuna-Eestis emantsipeerus palju talusid mõisa alt siis, kui linahinnad olid kõrged. Tuleb arvestada sedagi, et palju Põhja-Eesti talusid oli ostetud 80-ndate aastate keskel ja lõpul ning 90-ndail aastail, nii et ostusummast polnud suurem osa makstud.

Tuleb veel märkida, et lahedamatele oludele läks Põhja-Eesti vastu hoopis hiljemini kui Lõuna-Eesti. Rahvuslik liikumine, mis riivas Eesti ala XIX sajandi teisel poolel, oli oma põhiilmelt Lõuna-Eesti liikumine, kuigi ta leidis Põhja-Eestis vastukajastust, eeskätt just paremas olukorras viibival Virumaal. Arvestades Põhja-Eesti

³⁸ J o r d a n, Ergebnisse, III, 1, lk. 54—55.

kultuurilist taset saame aru, et Põhja-Eesti ei võinud ärkamisajal etendada seesugust suurt kultuurilist osa kui Lõuna-Eesti, viimases eriti nn. Mulgimaa. Enesehindamise tõus pidi Põhja-Eestis olema intensiivsem Virumaal, eriti rannikuosas, kus majanduslik elu virgus suurema intensiivsusega. Ja inimesteski kajastusid ärkamisaja sümptomaatilised nähtused siin märksa elavamalt, mille tunnuseks muu seas on „Kalevipoja“ seltsi asutamine ja Lõuna-Eestis tekkinud ning arenevatele kultuurilistele ettevõtetele kaasaaitamine. Kuid aegapidi kasvas ka Põhja-Eestis talupoegkonna kogujõud ja XIX ning XX sajandi vahetusel oli siin olukord hoopis teine kui mõnikümmend aastat tagasi.

Les conditions économiques en Estonie du Nord pendant la deuxième moitié du XIX-e siècle.

Résumé.

La situation économique de l'Estonie du Nord subit des modifications pendant la seconde moitié du XIX-e siècle qui, moins violentes que celles de l'Estonie du Sud, ne furent pas moins profondes. Vers le milieu du siècle à peine un tiers du terrain utilisé par les paysans leur était vendu, la plus grande partie au district de Järvamaa. Le nombre des fermes à bail, à bail en argent, ou en redevance mixte, c. à d. en nature et en corvée, était beaucoup plus considérable à cette époque. Dans ces conditions la situation économique des paysans ne s'améliorait pas suffisamment. L'étendue du terrain cultivé augmentait, mais l'intensité de l'exploitation n'égalait pas ce progrès. Les conditions d'habitation en Estonie du Nord étaient les meilleurs dans le district de Virumaa, ensuite dans le district de Järvamaa. Parallèlement avec le progrès de l'agriculture augmentait le nombre des artisans.

A
131
i20108